

'היהודי החדש' במחשבה הציונית־דתית

יוסף שלמון

א. מבוא

'היהודי החדש' במחשבה הציונית־דתית הוא חלק בלתי נפרד מהדיון באוטופיה הציונית בכללותה.¹ מבחינה מושגית הוא נופל בין האוטופיה לפרוגרמה. אולי ראוי לאפיין את המשנות שאנו עומדים לסקור כאוטופיה פרוגרמטית. מאחר שמשמעות המילה 'אוטופיה' הוא לא־מקום, ומכאן גם לא־זמן, הרי הביטויים המילוליים שבהם אנו עוסקים שואפים לפרוגרמה – תכנית חברתית שיש לה זמן ומקום. השאיפה ליהודי חדש בציונות היא נשואת מקום וזמן. המאמינים ברעיונות האלה בטוחים שהם בני יישוב בעולם הזה ובמקום שהוא ארץ ישראל. עם זאת, מבעים אלה אינם בבחינת תכנית פעולה שמצביעים עליה בקלפי ומתכננים את דרכי מימושה. מבחינה זו הם שואפים לאוטופיה. הרעיון של היהודי החדש בציונות הדתית הוא אינדיבידואלי וסובייקטיבי, ולכן אנשים השייכים לתנועה אחת יכולים בה בעת לדבר על מאפיינים שונים, ולעתים אף מנוגדים, של אותו יהודי חדש שהם מציירים בדמיונם.

ליהודי החדש בציונות הדתית קו נפרד ומוברל ממקבילו שבציונות הכללית. הוא שואב משני מקורות שונים ותקפותו נובעת מספרות שונות: טבעית ועל־טבעית, אנושית ואלוהית. הציונים הדתיים מצווים, כבני ברית לתנועה לאומית מודרנית, על יוזמה אנושית רציונלית ואולי גם לא משיחית, אבל עם זאת, כמאמינים הדבקים בדת אבותיהם, הם מחויבים לרעיון המשיחי. מקבילית כוחות זו מטלטלת את הציוני הדתי בין דמותו של יהודי מודרני ורציונלי לזו של יהודי טרום־מודרני המחכה בפסיכיות ליום גאולתו.

הרעיון והמעשה הציוני־דתי היו שורש פורה למודלים יהודיים רבים שביקשו לאחוז ביהדות הלכתית ובלאומיות יהודית גם יחד, או בלשון אחרת, במסורת ובמודרנה. מתח זה שבין סובלנות לאי סובלנות שרוי כל הזמן בעולמה של הציונות הדתית. היא סובלנית בעניינים פוליטיים ולא סובלנית בעניינים הלכתיים. בנושאים של חינוך, של שמירת

1 לדיון ממצה בנושא ראו רחל אלבוים־דרור, המחר של האתמול, ירושלים תשנ"ג, כרך א.

שבת ושל כשרות, ובשאלות עקרוניות של זהות יהודית שיש להן משמעות הלכתית, כמו בסוגיית מיהו יהודי, היא הפילה ממשלות, כפי שזכור לנו מההיסטוריה של מדינת ישראל. הציוני הדתי הוא יהודי אורתודוקסי. הוא מגונן על ההלכה מפני החילון והמודרנה ובאותה עת מצטרף למאבק הלאומי, שהוא בבחינת היענות חיובית למודרנה. במילים אחרות, המהלך הציוני-דתי הוא של הכלתה של המודרנה והפנמתה בחברה לאומית שומרת מצוות. דואליות זו שבין מסורת למודרנה ובין סובלנות לאי סובלנות גורמת להתרוצצות פנימית בציונות הדתית, שגם מטלטלת אותה מ'שמאל' ל'ימין'.

מאמר זה מבקש לעקוב אחר גלגוליו של רעיון היהודי החדש בציונות הדתית מראשיתה ועד לזמננו. חלקו הראשון עוסק במשנות ציוניות-דתיות המציעות פרופיל של יהודי חדש, וחלקו השני עוסק בנושא מרכזי שעמו מתמודד הציוני הדתי – הרעיון המשיחי בספרות המדרש היהודית. נאמנותו הכפולה של הציוני המאמין למודרנה ולטרום מודרנה היא מאפיין מרכזי בהתגלמותו ההיסטורית. הקו המוביל את הדיון כאן הוא מעקב צמוד בסדר דיאכרוני אחר התמודדותו של הציוני הדתי עם שני העולמות המסוכסכים, שלשניהם הוא מחויב. אין הכוונה להביא את כל הדברים שנתפרסמו בחברה זו בנושא היהודי החדש, כי אם לברור את המאפיינות, הבולטות שבדרשותיהם של מנהיגיה. המשנות שנבחרו מייצגות את הציונות הדתית בתקופותיה השונות: מבשרים, חיבת ציון, ההסדרות הציונית, היישוב היהודי בארץ בין שתי מלחמות עולם ועד להקמת מדינת ישראל, כולל הארגונים השונים שהקימה, המזרחי, הפועל המזרחי, הרבנות הראשית והקיבוץ הדתי.

היהודי החדש של הציונות הדתית הוא תאומו של היהודי החדש הציוני הכללי, ואולי קרוב אף יותר ליהודי החדש של הציונות הסוציאליסטית. שאיפותיו של הציוני הדתי – לעצב יהודי חדש בעל זהות לאומית שיש לו מדינה משלו, ששפתו היא עברית, שהוא שותף לתרבות המערבית ושהוא מתפרנס באופן פרודוקטיבי על בסיס צדק סוציאלי – שוות לו ולציוני הכללי.

ב. אוטופיה טוטלית

בהשוואה לפרוגרמות החברתיות שרווחו בהיסטוריה היהודית לדורותיה ואף מומשו הלכה למעשה מובילה הפרוגרמה הציונית-דתית במהפכנותה הטוטלית בכל קנה מידה.² המאפיין את האוטופיה הציונית-דתית הוא לא פרוגרמה של כת אלא של אוונגרד ההולך לפני

2 ראו רב שוורץ, 'מראשית הצמיחה להגשמה', בתוך: אשר כהן וישראל הראל (עורכים), **הציונות הדתית: עידן של תמורות, אסופת מחקרים לזכר זבולון המר**, ירושלים תשס"ד (להלן: שוורץ, מראשית הצמיחה), עמ' 25. אני חולק על שוורץ בחלוקה לתקופות. הציונות הדתית, מבחינה אידאולוגית, ראשיתה במבשרי הציונות. עקרונותיה הרעיוניים עוצבו בדרך כלל כבר בתקופה מוקדמת זו. עקרונות השותפות עם החילונים, הציות להנהגה חילונית ודרכי הפעילות הפוליטית יסודם בתקופת חיבת ציון. ארגון המזרחי בתוך ההסדרות הציונית (1902) הוא צעד של היגררות אחר הפרקציה הדמוקרטית/ שהוקמה בהסדרות הציונית שנה קודם להקמת המזרחי.

המחנה. כוונתי למהפכה פנימית בתוך היהדות המסורתית, לא לתנועות של התבוללות או חילון, שהן מהפכות חוץ-מסורתיות. אם נשווה, לדוגמה, את הגאון מווילנה, ראש זרם ה'מתנגדים' לחסידות, לר' רב בער ממזריץ, מקימה של התנועה החסידית, האם הם היו שונים כל כך בהתנהגותם ההלכתית, בתפיסתם את הגלות, בציפיתם המשיחית ואפילו בלבושם? אם נשווה את דמותו של יעקב בריט, מתלמידי החכמים הכולטים שבליטא באמצע המאה התשע-עשרה, לדמותו של רש"י פין, מראשי המשכילים בליטא של אותה תקופה, מבחינת השכלה, התנהגות יומיומית והופעה חיצונית – האם ההבדלים כל כך מהותיים? אכן, אינני בוחר לצורך זה בדמויות הקיצוניות שבכל מחנה. אינני משווה בין יל"ג לר' חיים מברסק, אלא בין דמויות נורמטיביות המייצגות את דרך האמצע של התופעות החברתיות המתוארות, שהרי כך יש להשוות בין טיפוסי אישים המייצגים תנועות. השוואה זו מלמדת על כך שהמהפכות החסידית או אפילו המשכילית אינן דומות בטוטליות שלהן למהפכה הציונית-דתית. אם נשווה למשל בין ר' ישעיה שפירא, האדמו"ר החלוץ, ממייסדי תנועת הפועל המזרחי – מנהיג פועלים שגידל בסוף ימיו תרנגולות הורו וורדים – לאביו, ר' אלימלך שפירא מגרוזיסק, אדמו"ר חסידי לאלפים; או את הרב מאיר ברלין, ממנהיגי המזרחי – בעל השכלה כללית, דובר שפות, בעל זקן קצוץ, לבוש בחליפה קצרה – לאביו הנצי"ב, ראש ישיבת וולוז'ין, בעל זקן מלא, לבוש בלבוש ארוך וחסר השכלה כללית – נמצא עולמות אישיים רחוקים זה מזה כרחוק מזרח ממערב. המהלך הציוני-דתי היה מהלך מהפכני במובנים יהודיים. הוא עיצב יהודי חדש מכל הבחינות האנושיות: זהות, ערכים, הנהגה, השכלה, קהילה, הופעה חיצונית והתנהגות דתית. מאפיינים אלה היו מובנים בתוך ההגות הציונית-דתית מראשיתה. אני מבקש לקבוע בראשית הדברים שלא מדובר בטיפוס אחד בלבד של יהודי חדש, אלא בטיפוסים שונים אשר באו לביטוי באוטופיות הציוניות-דתיות לתקופותיהן.

יעקב כ"ץ טבע את המושג 'מבשרי הציונות' כבר בראשית שנות החמישים של המאה הקודמת.³ כ"ץ הציע הגדרה לראשיתה של תנועה חברתית: 'תופעת המבשרים לא בגילוי רעיונות כשהם לעצמם, אלא בראשית פעולתם הממשית של הרעיונות שהמבשרים דגלו בהם'.⁴ קביעה נוספת לענייננו שהעמיד כ"ץ: 'התנועה הציונית היא "תנועה רעיונית" שנתעוררה אמנם תחת לחץ כלכלי, מדיני וסוציאלי מסוים, אולם בתהליך התפתחותה, בקביעת מטרתה ואף בבחירת אמצעיה הונהגה על ידי קו רעיוני שלא נוצר כהגבה ישירה על הלחץ הכלכלי, המדיני והסוציאלי'.⁵ האוטופיה הציונית הוצבה במרכז הרעיון הציוני בדמות אוטופיה ישימה. הכוונה היא שישימותה של האוטופיה הייתה חלק בלתי נפרד מהצגתה. מאמרו של כ"ץ תורם לענייננו גם בהצבעתו על שני אישים רבניים ככלולים בין מבשרי הציונות, הרבנים צבי קלישר ויהודה אלקלעי.

3 יעקב כ"ץ, 'לכירור המושג "מבשרי הציונות"', שיבת ציון, חוב' א (1950), עמ' 95-101.

4 שם, עמ' 93.

5 שם, עמ' 95.

ג. הרב צבי הירש קלישר

ראשון ההוגים הציוניים־דתיים היה הרב צבי הירש קלישר. הרב קלישר, שהופעתו החיצונית דמתה לזו של רב מזרח אירופי לכל דבר, מימש באישיותו את ה'חדש'. רב בעל השכלה כללית, קורא גרמנית ומתפלמס עם הפילוסופים הגרמנים בני זמנו. כבר בחיבורו הנודע **דרישת ציון** (1862) עסק בתחייה לאומית הדומה בעיקריה לזו של התנועות הלאומיות האירופיות. כן עסק ביהודי פרודוקטיבי המתפרנס מעבודת כפיו,⁶ ומקיים את המצוות כולן, כולל מצוות התלויות בארץ, הכרוכות בעבודה חקלאית. הוא עסק במשיחיות, אבל לא בזו המסורתית אלא בזו שעברה טרנספורמציה לחירות פוליטית: 'וזוהו עצם הגאולה היותנו בני חורין'; 'כי הבאים לבנות הנהרסות [...] ויאמר להם משיח'.⁷ היה בדבריו משום קריאה למודרניזציה של החברה היהודית במסלול הלאומי. אם הרב קלישר נחשב יחד עם הרב יהודה אלקלעי ל'מבשרי הציונות', כשהאחד בא מאזור פוזנה והשני מאזור הבלקן, הרי שהדור השני של המבשרים הוא בעיקרו מזרח אירופי.

ד. הסופר, העיתונאי והעסקן יחיאל מיכל פינס

היה זה יחיאל מיכל פינס, יליד רוזינוי שבליטא, אולי הגדול שבהוגים הציונים הדתיים, שדיבר על סינתזה בין חינוך מסורתי לחינוך מודרני. כשדיבר על עצמו ועל דומיו אפיינם כ'אלה החפצים ללכת קדימה לרוח הזמן בכל מדע והשכלה, מבלי הטות מאורח האמונה כמלוא השערה'. כתביו מקיפים את כל האספקטים של היהודי החדש מהדגם הציוני־דתי. ראש לכול זהות לאומית: 'להצית אש אהבה והתקשרות לאומית'; לאומיות הכרוכה במודרנה: 'לבי נוהה לראות ירושלים ביפיה כאחת מכנות אירופא המהוללות'; 'להחזיר עטרה ליושנה: 'עת פרח ישראל ביפיו וגבורתו וקיומו'; ארץ של קיבוץ גלויות: 'אשר מאפסי ארץ אליה ינהרו לפקדה לעבדה ולשמרה'.⁸ פינס ואליעזר בן יהודה – רחוקים

6 הרב קלישר קיבל את ביקורתם של המשכילים בנושא זניחת מקצוע החקלאות וראה בעבודת האדמה את תעסוקתם העיקרית של היהודים בארץ ישראל – אלה שגרים בה בהווה ואלה שיגורו בה בעתיד. הוא ביקש להקים בארץ ישראל בית מדרש שבו יילמדו כלכלה וחקלאות לצד לימודי הקודש. הגם שלימד זכות על הנהנים מהחלוקה, קיבל את הביקורת המוסרית עליה. הוא סבר שהגשמת תכניתו תסייע ליהודי ארץ ישראל לצאת מעוניים הקשה: 'ואולם ישנם עוד רבים אשר יקפצו ידם מתת לעניי ארץ־ישראל, באמרם למה נתמוך ידי אנשים הבוחרים בבטלה, נרפים הם נרפים, ואינם עוסקים במלאכה ועבודה ומטילים צרכיהם על בני חוץ לארץ [...] ואמנם כדי לחדול טענה זו מכל וכל, זאת העצה היעוצה מן אשר יתבאר בספרי זה באורך, ומן חברת ישוב א"י תצמיח להם שמה נחלת שדה וכרם וזוהו תופיע קרן ישועה להדרים בארץ־ישראל אשר המה בחוסר כל וברעבון עצום, ואין הקומוץ המתקבץ מכל הארצות משביע את האריות המחכים לטרף [...] ועוד תועלת רבה, כי נזכה לקיים מצוות התלויות בארץ'. צבי הירש קלישר, **הכתבים הציוניים**, ירושלים תש"ז, עמ' כז-כח. הוא קיבל גם את ניתוחו ההיסטורי של ריב"ל (ר' יצחק בר לוינון) בדבר היות החקלאות המקצוע העיקרי של היהודים בימי קדם, שגם תלמידי החכמים עסקו בו. שם, עמ' כח.

7 יוסף שלמון, **אם תעירו ואם תעוררו**, ירושלים תשס"ו (להלן: שלמון, **אם תעירו**), עמ' 63.

8 יוסף שלמון, **ארץ ישראל בהגותו של י"מ פינס**, בתוך: אבי רביצקי (עורך), **ארץ ישראל בהגותו**

שהתקרבו – ניסחו אוטופיה ציונית משותפת שאותה יצקו ביסודה של אגודת 'תחיית ישראל': 'להחיה את אומת ישראל [...] ולהשיב לה את כבודה כבראשונה'; 'להחיה שפת עברית כפי העם'.⁹ אמנם השפה המדוברת כמושבות תהיה עברית, אבל ברור שהיהודי החדש יידע גם את שפת הארץ, הערבית, וכן יהיה משכיל בידיעת ההיסטוריה והמדעים.¹⁰ פינס היה הציוני הדתי הראשון, ואולי אפילו הציוני הראשון, שהודה כי הגשמת הציונות כרוכה בסכנות אישיות עד כדי הקרבה עצמית:

מי החפץ ביישוב ארץ ישראל עליו להיות כמתנדב ההולך לצבא במלחמה בעד ארץ מולדתו, עליו לדעת כי הולך הוא לקראת סכנה, פן קשת תחלפהו פן אבן תשקע במצחו, אולי לא ישוב לביתו כלל ואולי ישוב קטע, עוור או פסח, ובכ"ז ילך [...] כי למען ארץ מולדתו הוא נלחם, אם יזכה יאכל פרי נצחונו, ואם לא, די לו שחביריו ובני אומתו יאכלום.¹¹

מחד גיסא היה סובלן גדול כלפי הביל"ויים, מאידך גיסא היה לוחמני כלפי 'בני משה', שהרי האחרונים ביקשו להפוך את אורח חייהם ואת ערכיהם לנורמה לאומית.¹² פינס ואחרים הציגו עצמם כלא-מהפכנים וכממשיכי חכמי ישראל מדורי דורות, דבר שהוא כשלעצמו מאפיין אורתודוקסי. פינס אף כתב לאחד העם ב-1895: 'אבל הלאומיות שאני רוצה בה היא לאומיות ר' יהודה הלוי והרמב"ן ז"ל, לאומיות שהיא בלועה בדת והדת בלועה בה, לאומיות שנשמתה התורה וחיותה המצוות'.¹³ חוסר הרצון של הציוני הדתי להורות במהפכנותו, יוצר פער מדהים בין המודעות לבין המעשה. ליבתו של העניין לא רק בחוסר מודעות, אלא בדחפים אפולוגטיים מול העולם האורתודוקסי האנטי-ציוני.

ה. הרב שמואל מוהליבר: רבם של חובבי ציון

בן זמנו של פינס, גם הוא מגדולי מנהיגי הציונות הדתית לדורותיה, היה הרב שמואל מוהליבר, הרב של ראדום וביאליסטוק ובן זמנם של הרבנים ר' יצחק אלחנן ספקטור מקובנה, ר' יוסף דב בער סולובייצ'יק והנצי"ב מוולוז'ין. הוא היה השני בין ההוגים הציונים-דתיים לאחר פינס, שדיבר על סינתזה בחינוך בין השכלה כללית להשכלה מסורתית. הוא שטבע את המשפט, 'באין חכמה אין יראה ובאין יראה אין חכמה [...] לאחד שתי בנות אלקים אלה האמונה וההשכלה'.¹⁴ ניסוחיו אלה הרחיקו לכת אף מניסוחיו של פינס, שטבע סינתזה דומה עוד קודם לכן. גם בנושא הפרודוקטיביזציה הרחיק מוהליבר לכת: 'אבותינו

היהודית במאה העשרים, ירושלים תשס"ה (להלן: שלמון, ארץ ישראל), עמ' 292-293.

9 שם, עמ' 295.

10 שם.

11 שם, עמ' 299.

12 שם, עמ' 299-301.

13 י"מ פינס, 'מכתב גלוי לאחד העם', החבצלת, חוב' 26 (1895), כ"ב בטבת תרנ"ה, עמ' 1.

14 שלמון, ארץ ישראל, עמ' 133.

הראשונים היו עובדי אדמה ורועי צאן, מגדולי התלמוד היו בעלי מלאכות שונות וכל זה לא האפיל על זוהר מעלתם.¹⁵ היהודי החדש של הרב מוהליבר היה יהודי המשתף פעולה בענייני ציבור עם יהודים שאינם שומרי מצוות. למרות ההתנגדות המתעצמת במהלך השנים לשיתוף פעולה זה הוא נשאר עקיב בעמדתו. מוהליבר ביסס את גישתו זו בעמדה עקרונית הטוענת שיהודים המתישבים בארץ ואינם שומרים מצוות עדיפים על אלה השומרים מצוות וחיים מחוץ לה: ש'הקב"ה רוצה יותר שישבו בניו בארצו אף על פי שלא ישמרו את התורה כראוי ממה שישבו בחו"ל וישמרוה כראוי.¹⁶ שלילת גלות מרחיקת לכת כזו לא נשמעה בציונות הדתית מעולם. הרב מוהליבר היה זה שעשה הבחנה ברורה בין הפרהסיה של התנועה הציונית, החייבת לשמור על ההלכה, לבין חייו הפרטיים של חבר התנועה, שבהם התנועה אינה מתערבת. הניסוח היה מכאן: 'תורתנו שהיא מקור חיינו צריכה להיות יסוד תחיתנו בארץ אבותינו', ומנגד: 'אינני מכוון בזה להוכיח לאנשים פרטיים יחידים בהנהגתם'.¹⁷ הבחנה זו הובילה את הפוליטיקה הציונית־דתית עד לזמננו ובכלל. הציוני הדתי הוא 'עברי, נאמן להלכה, לארץ ולעם', כפי שנחקק לדורות בסיסמת המזרחי: 'ארץ ישראל לעם ישראל על פי תורת ישראל'.

ו. האדמו"ר ר' חיים ישראל מורגנשטרן מפילוב'קוצק

איש הדור השלישי של הציונים הדתיים היה האדמו"ר ר' חיים ישראל מורגנשטרן מפילוב'קוצק, נכדו של ר' מנחם מנדל מקוצק, מהזרמים הבולטים בחסידות פולין. תרומתו להגות הציונית־דתית הייתה חשובה גם מצד הרקע החסידי שממנו בא וגם מצד התוכן הרדיקלי של אמירותיו, כגון שהיהודי החדש הציוני־דתי מתייחס בסובלנות לאחיו שאינם שומרי מצוות. הדברים שנשמעו מפיו של ר' מוהליבר באותו זמן חוזרים אצל ר' חיים. מה שהשמיע בעניין זהות המשתתפים במפעל הלאומי מרחיק לכת ומפתיע בנועזותו. העובדה שבראש תנועת התחייה הלאומית עמדו יהודים שלא היו שומרי מצוות טמונה בסוד האלוקי, אמר האדמו"ר: 'אף כי העוסקים האלה אינם צדיקים כל כך, כבר למדנו אשר מאנשים פשוטים מבני ישראל ימצא הקב"ה קורת רוח ולפעמים יותר מן הצדיקים גמורים'.¹⁸ הוא הקדים את הרב קוק בטענת ה'איתגליא והאתכסיא' – הגלוי והסתום – בהערכת יהודים: 'כל היושבים בארץ צדיקים הם גם אם אינם נראים כך, שאם לא כן הייתה הארץ מקיאתם'.¹⁹ הנחות אלה ביטלו את ההבחנה המקובלת בין יהודים המקיימים מצוות לכאלה שאינם מקיימים אותן, בכל הקשור לגיטימיות של פעילותם

15 שם, עמ' 134.

16 שם, עמ' 149.

17 שם, עמ' 166.

18 שם, עמ' 199–200.

19 שם, עמ' 200.

במסגרת התנועה הלאומית. יתר על כן, אלה שאינם מקיימים מצוות ומנהיגים את התנועה הלאומית עושים זאת בבחירתו יתברך.

ז. מדינה ומחשבה לאומית בהגותו של הרב חיים הירשנזון: בין אמריקה לארץ ישראל

הרב חיים הירשנזון (1857-1932) היה מההוגים הציונים הדתיים המקוריים. בשונה מקודמיו הוא היה יליד הארץ. לידתו בצפת וסופו בניו ג'רזי (ארצות הברית) העניקו לו מרחב ראייה ושיפוט שאולי יש בהם כדי להסביר את מרחב הגותו. התמודדותו עם ההלכה ועם המודרנה ממקמת אותו במקום שרבים מההוגים הציונים-דתיים לא הגיעו אליו.²⁰ בדומה להוגים ציונים-דתיים אחרים זיהה את הדת עם הלאום. אלה שדחו את הלאומיות מפני הדת קלקלו, לדעתו, את תעודת ישראל כמו אלה שהקדימו את הלאומיות לדת.²¹ גם אם תוכני הלאומיות נלמדו מהסביבה הכללית האירופית, עדיין הם משתלבים לגמרי עם הדת היהודית.²² עם הגיעו לאמריקה שינה את עיקר תורתו, בהכירו בלאומיות היהודית כגורם המבליע את הדת בתוכו. בהתבוננות חדה במקרא גילה שגם יהודי חוטא הוא עדיין בן הלאום היהודי,²³ שהדת הופכת לאחד ממאפייני הלאומיות היהודית ושיסודות הלאומיות היהודית הם המרכיבים האתניים, כפי שקורה בקרב אומות העולם.²⁴ תפיסה זו, שחרגה מדרך האמצע של הציוני הדתי, מצאה לה בעל ברית אצל הרב מימון, שגם הוא פיתח מחשבה דומה בעת שהותו באמריקה.²⁵ הרב הירשנזון פיתח גם תפיסה של הלאומיות היהודית כברית עם, כברית סיני, בניגוד לברית דם.²⁶ הציוני הדתי סובר שמשנתו ישימה לכל יהודי ציוני; שלאומיות ללא התוכן הדתי אינה בת קיום. בסופו של דבר חזר הירשנזון

20 ראו רוד זוהר, 'הלאומיות והציונות במשנתו של הרב חיים הירשנזון' (להלן: זוהר, הלאומיות והציונות), בתוך: דב שוורץ ואבי שגיא (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, רמת גן תשס"ג (להלן: שוורץ ושגיא [עורכים], מאה שנות), כרך א, עמ' 143. ראו גם שוורץ, מראשית הצמיחה, עמ' 37-38.

21 זוהר, הלאומיות והציונות, עמ' 148.

22 שם, עמ' 149.

23 הוא לא נדרש לצורך כך לאמור בבבלי סנהדרין מד ע"א: 'ישראל [...] אף על פי שחטא ישראל הוא, ולדומיו.

24 שם, עמ' 153. זוהר מזהה אמנם יסודות של תפיסה לאומית אתנית גם אצל הרבנים ריינס וניסנבוים ואף מרחיק לכת ואומר שתפיסתו של הירשנזון מייצגת את הציונות הדתית 'בטהרתה', אולם טענה זו אינה מקבלת אישור בכתביהם של הרבנים והסופרים הציוניים העיקריים כמו קלישר, מוהליבר ופינס, וגם לא אצל ריינס. המשפט הסתום ששאל ריינס מהרצל, כאילו הציונות 'אין לה דבר עם הדת', נאמר בהקשר פולמוסי כלפי האשמה כאילו יש בציונות הדתית אלמנט משיחי. דבריו של ריינס לפני ואחרי 'אור חדש על ציון' (1902) סותרים משפט זה שאין לו תשועה. שם, עמ' 154. ראו גם יוסף שלמון, 'ציונות ואנטי-ציונות', בתוך: הנ"ל, אם תעירו, עמ' 234-235.

25 ראו, יוסף שלמון, 'הקמת ה"מזרחי" באמריקה', בתוך: הנ"ל, אם תעירו, עמ' 265.

26 זוהר, הלאומיות והציונות, עמ' 161-163.

למודל של הרב יצחק יעקב ריינס ואחרים, שהניחו כי השיבה לציון היא צעד ראשון לפני השיבה לדת ישראל ולשילוב התורה והחיים.²⁷

ח. משנת הראי"ה קוק: אחדות ההפכים

הרב אברהם יצחק הכהן קוק (1865-1935), בן הדור הרביעי של הציונות הדתית, יליד לטביה, הגיע לארץ ב־1904 כרבה של יפו ונבחר לרבה של ארץ ישראל ב־1921. היהודי החדש במשנתו של הרב קוק מורכב הרבה יותר מאלה המתוארים לעיל. הוא מלא פרדוקסים ודיאלקטיקות. בצד דברים קשים שהטיח הרב קוק בציונים פורקי עול מצוות הוא ראה בהם מבשרי גאולה. בלשונו: 'דורנו הוא דור נפלא, דור שכולו תמהון, קשה מאד למצוא לו דוגמא בכל דברי ימינו. הוא מורכב מהפכים שונים, חושך ואור משמשים בו בערבוביה, הוא שפל וירוד, גם רם ונשא [...] הוא כולו חייב גם כולו זכאי'.²⁸ היהודי הגלותי מנותק משורשי היהדות הפנימיים, ממקורות ומתעצמות החומר והרוח הנטועים בקרקע של ארץ ישראל. רק היהודי החדש מתחבר לשורשי היהדות, והוא גם משלב תרבות כללית בעולמו היהודי. הרב קוק המשיך במשהו את רעיונותיו של האדמו"ר מפילוב, שאמר כי בסוד האלוהי יש מקום לשאינם שומרי מצוות לקחת חלק בבניין הלאומי ואפילו להובילו.²⁹ דווקא פורצי הגדר, 'בעלי החוצפה של "עקבא דמשיחא" הם שיגיעו למעמד מלאכי עליון [...] ולהם יזדקקו מלאכי מעלה כדי לדעת מה רצה האל'.³⁰ הרב קוק הקצין את טיעונו אלה עד כדי הטענה כי 'אנשי הישוב החדש יונקים את כוחם ממקורות קדושה שהם עליונים מהקודש המתגלם באנשי הישוב הישן'.³¹ על הבעיה בראיית הרב קוק כציוני-דתי עמדו כבר דב שוורץ ואבינעם רוזנק.³² גם בתורתו הדיאלקטית וגם בזיקתו הפוליטית לגופים שמחוץ למזרחי, כמו דגל ירושלים והוועד הכללי כנסת ישראל, העמיד עצמו הרב קוק רק על ספה של הציונות הדתית, לפחות כארגון פוליטי.³³

ט. הרבנים משה אביגדור עמיאל (1883-1946) ובן-ציון מאיר חי עוזיאל (1880-1953)

הרבנים עמיאל ועוזיאל, בני הדור החמישי בציונות הדתית, שירתו יחד כרבנים ראשיים בתל-אביב (1935-1939). היהודי החדש במשנתו של הרב עמיאל, שהיה אחד ההוגים המקוריים בציונות הדתית, הוא דמוקרטי, ובשם האינדיבידואליזם הוא גם תומך נלהב

27 ראו, שם, עמ' 177-178.

28 אבינעם רוזנק, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשס"ז (להלן: רוזנק, הרב קוק), עמ' 36.

29 שם, עמ' 35.

30 שם, עמ' 39.

31 שם, עמ' 42.

32 ראו, שוורץ, מראשית הצמיחה, עמ' 46-51; רוזנק, הרב קוק, עמ' 42.

33 שוורץ, מראשית הצמיחה, עמ' 46. הוא מכנה את הרב קוק כ'אופוזיציה "חרדית לאומית" למזרחי'.

בשוויון בין נשים לגברים. בעניין זה הסכים עמו הרב עוזיאל,³⁴ וכך הם סימנו את הקו המבדיל בינם לבין הרב קוק. הרב עוזיאל כיהן כראשון לציון מסוף שנות השלושים ועד אחרי הקמת המדינה, במקביל לרב הרצוג.

שונה היה הרב עמיאל מרבני הציונות הדתית בכך שקבע כי תורת ישראל קודמת לארץ ישראל. הוא טען גם שהציונות יש בה יסודות משכיליים המתעלים את היהודי לכפירה.³⁵ עם זאת ראה במעשה הציוני משום קיום מצווה שבין אדם לעמו – קונצפט חדש שהוא הכניס לדיון – המכריעה גם מצוות שבין אדם לחברו.³⁶ הרב עמיאל ראה לנגד עיניו ציונות אוניברסלית שתכליתה 'לתקן עולם במלכות שדי', ולא ציונות הרצליאנית שביסודה שנאה של הלא-יהודי ויהודי ושופה להיגרר ללאומנות.³⁷ מתח זה שבתורת הרב עמיאל בין הדתי ללאומי, בין הפרטיקולרי לאוניברסלי, קיצוני במיוחד,³⁸ אבל יש להודות שהגיגים אלה מאפיינים את מהלך מחשבתו של הציוני הדתי בכלל, את חוסר הרציפות הלוגית במשנתו ואת אי השקט האופף את עולמו הרוחני.³⁹ תפיסתו של הרב עוזיאל הייתה פשוטה יותר. הוא ראה את הציונות כמחזירה את כלל ישראל לתורתו, כמחזירה בתשובה.⁴⁰ בהנחה זו הצטרף להגות הציונית-דתית הקלאסית של הרבנים קלישר, מוהליבר וריינס. מכיוון שכך, אסור ליהודי המקיים מצוות לפרוש ממנה. גם כאשר הציוני החופשי פרש מקיום מצוות הוא עדיין לא פרש מהרגשת זהות עם המשפחה, מושג המתחבר למחויבות לעם במשנתו של הרב עמיאל.⁴¹

י. גופים דתיים-חלוציים

ברצוני לעבור מההגות האישית להגות הכללית של שני ארגונים. האחד הוא הפועל המזרחי, שהיה ארגון מפלגתי ארצישראלי של חלוצים דתיים שהוקם בשנת 1921, והשני הוא ארגון התיישבותי ייחודי, גם במקומו בתוך הציונות הדתית וגם במסה האידאולוגית שנשא אתו, הוא הקיבוץ הדתי. שני הארגונים האלה היו התלכדויות חברתיות, עמוסים בחשיבה רעיונית שהיא חלק מהמחשבה הציונית דתית, שהפנימו יותר מזרמים אחרים

34 ראו, משה הלינגר, 'יחיד וחברה, לאום ואנושות: עיון משווה במשנתם החברתית-מדינית של הרב משה אביגדור עמיאל והרב בן-ציון מאיר חי עוזיאל' (להלן: הלינגר, יחיד וחברה), בתוך: שורץ ושגיא (עורכים), מאה שנות, כרך א, עמ' 97.

35 ראו, אבינועם רוזנק, 'הציונות כמהפכה רוחנית א-מדינית במשנת הרב עמיאל', בתוך: שורץ ושגיא (עורכים), מאה שנות, כרך א, עמ' 294.

36 שם.

37 שם, עמ' 297.

38 שם, עמ' 306.

39 שם, עמ' 296-305.

40 ראו, שלום רצבי, 'הציונות ושיתוף הפעולה עם החילוניים בהגותו של הרב עוזיאל' (להלן: רצבי, הציונות), בתוך: שורץ ושגיא (עורכים), מאה שנות, כרך א, עמ' 316-317.

41 שם, עמ' 317-318.

בציונות הדתית את המודרנה, את הסוציאליזם ואת המחשבה הקומונלית. בשונה ממחשבות אינדיבידואליות שתיארנו עד כה, הייתה ההתלכדות החברתית של שתי התנועות האלה מסגרת ששאפה לניסוח העקרונות העומדים מאחורי התמונה האוטופית. ניסוחים אלה הם יותר שיטתיים וכוללניים מאלה שראינו עד כה.

הפועל המזרחי

בציונות הדתית עוצב יהודי חדש בנוסח הסוציאליסטי, הלוא הוא איש הפועל המזרחי. אנשיו היו חלק מהעלייה השלישית שבאה לארץ מרוסיה ומפולין.⁴² במידה רבה הוקמה הסדרות הפועל המזרחי במתכונת דומה להסדרות הכללית, אך גם כריאקציה לזו. משעה שבאה לעולם (1921), הייתה הסדרות הפועל המזרחי בתווך בין ה'שמאל' ל'ימין' בפוליטיקה היהודית הארצישראלית.⁴³ הסוציאליסט ה'ציוני-דתי', לפי השקפתה, הוא בעל השקפות סוציאליסטיות מתונות. הוא מתנגד למלחמת מעמדות, ומעדיף את בניין הארץ על פני ניצחון על בעלי ההון (הקפיטליסטים) ואת האינטרסים הלאומיים על פני אינטרסים פרטיקולריים. הוא מפנה אצבע מאשימה כלפי ה'שמאל' ביישוב היהודי בארץ, כאילו הלה מעדיף אינטרסים מפלגתיים על פני אינטרסים לאומיים. מבחינה פוליטית מעדיף הסוציאליסט הדתי את מפלגת הפועל הצעיר על פני מפלגת אחדות העבודה הרדיקלית יותר בשאלות סוציאליסטיות. הסוציאליזם הציוני-דתי הוא בעל גוון אוטופיסטי ולא סוציאליזם מרקסיסטי, המכונה 'סוציאליזם מדעי'. הוא מתנגד לאלימות פוליטית ומעדיף את דרך השכנוע באמצעות מה שהוא מכנה ה'רגש המוסרי'. לכן הוא גם מנתק עצמו מהאינטרנציונאל הסוציאליסטי. הוא מבחין בין סוציאליזם יהודי לסוציאליזם כללי. הסוציאליזם היהודי חסר תנאים בסיסיים: 'עמנו עדיין משולל הזכות הכי יסודית: הזכות על העבודה. בכדי שנוכל לעבוד, שנלמד לעבוד, נחוצים לנו אותם כלי יצירה המכונים: ארץ וקרקע. בלי אלה לא יקום לנו עם חופשי ולא תקום עבודה חופשית'.⁴⁴ הסוציאליזם שלנו, אמרו אנשי הפועל המזרחי, הוא 'סוציאליזם יהודי'.⁴⁵

מבחינת ערכיו הפועל המזרחי חייב את הרכוש הפרטי, התנגד למדיניות של הלאמות רכוש בידי הציבור, שלל את התפיסה ואת המעשה של מלחמת המעמדות וחייב הסדרים של בוררות חובה בסכסוכי עבודה. היחיד קודם לציבור, תיקון החברה יבוא דרך תיקון יחידה בדרך של ה'מוסריות האישית', בדרכים חינוכיות. הגלות קלקלה את ההתנהגות המוסרית של היהודי. חזרה לתקופה הטרומ-גלותית משמעה תיקון האדם היהודי בדרך

42 ראו אריה פישמן, 'הפועל המזרחי 1922-1935', בתוך: שוורץ ושגיא (עורכים), מאה שנות, כרך ב, עמ' 303-317.

43 ראו, יוסף שלמון, 'שילוב הסוציאליזם עם הדת', בתוך: דת וציונות: עימותים ראשונים, ירושלים תש"ן, עמ' 340-350.

44 שם, עמ' 343-345.

45 שם, עמ' 345.

של חזרה לאורח חיים כפרי של עבודת כפיים. הגאולה איננה רק לאומית וסוציאלית, כי אם גם דתית. הם קראו לה 'תחיית התורה'⁴⁶.

הקיבוץ הדתי

יהודי חדש מטיפוס אחר שצמח בשדותיה של הציונות הדתית הוא הקיבוץ הדתי. זהו המודל הציוני-דתי הרדיקלי ביותר בין המודלים השונים. שורשיו עוד בשנות העשרים, אולם הקבוצה הראשונה עלתה על הקרקע (טירת צבי) רק בשנת 1937. מקור הרעיון בגרמניה, בהשפעת תנועת הנוער בלאו וייס (תכלת לבן) והרעיון הקיבוצי החילוני. רבים בציונות הדתית חשבו שרעיון החברה הקיבוצית זר ליהדות. אלה דיברו בשם תפיסת האינדיבידואליזם של היהדות כנגד הקולקטיביזם הקיבוצי.⁴⁷ הרעיון היה להקים משק שיתופי המבוסס על עבודה עצמית לא שכירה במקום אתגרי מבחינת בניין הארץ, בדרך כלל על גבול ההתיישבות הציונית, בחבל עזה, בעמק בית שאן ובגוש עציון. תודעת האוונגרד והולך לפני המחנה הייתה חזקה. עם זאת רצה הקיבוץ הדתי להתיישב בגושי התיישבות כדי לספק את צרכיו הייחודיים של החזקת שירותי חינוך דת ותרבות עצמאיים ומשיקולים כלכליים של עזרה הדדית.⁴⁸ בקיבוץ הדתי שררה תחושה של שליחות יהודית ושל יצירה חדשה.⁴⁹ הוא האמין שהוא מעמיד את המודל לחיים לאומיים נכונים. בשונה ממיגזורים אחרים בציונות הדתית, שדיברו על רצף והמשכיות עם עולם העבר היהודי, דיברו אנשי הקיבוץ הדתי על יצירה חדשה, על יהודי חדש. הקיבוץ הדתי אינו רק אוונגרד לציונות הדתית כי אם לכל מפעל ההתיישבות בארץ ישראל.⁵⁰ בתחום הסוציאליזם הקומונלי הוא היה רדיקלי כמו התנועות הקיבוציות האחרות, ואולי אף דמה לרדיקליות שבהן.⁵¹ סמליו לקוחים מהמסורת הקדומה של העם. הקיבוץ הדתי החיה מחדש טקסים עתיקים הקשורים ביישוב הארץ, כמו חילול נטע רבעי, הפרשה פומבית של תרומות ומעשרות, ראשית הגז, קציר העומר והדלקת משואות בראשי ההרים. נוסף על כך, הוא התאמץ לקיים את המצוות התלויות בארץ שלא דרך היתר המכירה לגוי, כמו בעניין השמיטה, בענייני כלאיים וערלה. גישתו להלכה הייתה רגשית יותר מאשר משפטית, כמו הניסיונות להתיר את העבודה בשדות בשנת השמיטה שלא דרך 'היתר המכירה'. מצד תפיסתו הסוציאליסטית דמה הקיבוץ הדתי לקיבוץ החילוני, וכך גם מכל הבחינות החברתיות, מלבד בנושא שמירת ההלכה.

46 ש.ם.
 47 ראו, חוה אולמן, 'מרודגס עד טירת צבי', שרגאי, כרך ג (1989), עמ' 206.
 48 ש.ם, עמ' 205, 215-216.
 49 ש.ם, עמ' 206.
 50 ראו, חיים "פלאס", 'התפתחות הקיבוץ הדתי עד פרוץ מלחמת העולם השנייה', שרגאי, כרך ג (1989), עמ' 190-191.
 51 ש.ם, עמ' 192-193.

יא. האם הייתה הציונות הדתית משיחית?

דב שוורץ, מחוקרי הציונות הדתית המובהקים, הגדיר בספרו, **הציונות הדתית בין הגיון למשיחיות**, את המשיחיות היהודית כ'תפיסה משיחית המפרשת את המאורעות ההיסטוריים האקטואליים כשליבים התחלתיים או מתקדמים בתהליך הגאולה המובטח במקורות', והוסיף: 'גישה כזו משותפת לכל הוגה ציוני דתי'.⁵² הגדרה זו של המשיחיות לא מבחינה בין רעיון הגאולה לרעיון המשיחי. לפי הבנתי יש להבדיל בין התרחשות גאולתית שהיא בתוך ההיסטוריה, המאפשרת לדבר על גאולת האדמה, על גאולת הארץ ועל גאולת העם גם כביטויים מושאלים, לבין התרחשות משיחית שהיא מחוץ להיסטוריה.⁵³ גם את משנתו המינימליסטית של הרמב"ם בנושא המשיחי לא ניסו הציונים הדתיים ליישם מעולם, שהרי התנאים שהוא מציג למלך המשיח אינם בני השגה בזמננו.⁵⁴

בין חוקרי הציונות הדתית יש המבחינים בין זרם משיחי לבין זרם לא משיחי בציונות הדתית. לזרם המשיחי הם משייכים את ה'מבשרים', הרב קוק ואחרים, ולזרם הפרגמטי הם משייכים את הרבנים יצחק יעקב ריינס, יוסף דב סולובייצ'ק ואחרים.⁵⁵ אני כופר באבחנה זו ומבקש להוכיח שאין בציונות הדתית זרם משיחי,⁵⁶ מלבד המשיחיות הווירטואלית של

52 דב שוורץ, **הציונות הדתית בין הגיון למשיחיות**, תל-אביב 1999 (להלן: שוורץ, בין הגיון למשיחיות), עמ' 10, בהערה שם.

53 בהקשר זה יש להתמודד עם גישתו של הרמב"ם לרעיון המשיחי. אביעזר רביצקי הכדיל בין שני דגמים משיחיים אצל הרמב"ם. האחד פוליטי ו'ריאליסטי' והשני אוטופי; האחד מכון לישראל, ובו 'עולם כמנהגו נוהג', והשני מקיף את כל המין האנושי ו'מייצג חברה היפותטית-אידיאלית'. אביעזר רביצקי, "כפי כוח האדם": ימות המשיח במשנת הרמב"ם, בתוך: הנ"ל, **על דעת המקום: מחקרים בהגות היהודית ובתולדותיה**, ירושלים 1991, עמ' 75-77. גם המשיחיות ה'ריאליסטית' של הרמב"ם, אף שאינה מחוץ לטבע, שאפת לתחום של מחוץ להיסטוריה, שהרי מלך המשיח צריך להיות חכם משלמה ונביא קרוב למשה רבנו. שם, עמ' 79. רביצקי עצמו מודה בכך שהרמב"ם ערכב בתמונה המשיחית שלו מרכיבים ריאליים במרכיבים אוטופיים. שם, עמ' 85, בהערה שם. גם הרסטורציה שהוא מבקש איננה ריאליסטית אלא מיתולוגית, רסטורציה לעבר שלא היה ולא נברא. שם, עמ' 85-87. המשיח הרמב"מי צריך לנצל את כל העמים הסובבים את עם ישראל ולאפשר לחכמים ולנביאים להתפנות לתורה. ברור גם שהרמב"ם יוצר קשר בין ימות המשיח לחיי העולם הבא. ראו, שם, עמ' 96-97. האם זו משיחיות 'כפי כוח האדם'? שם, עמ' 99, 104.

54 צבי ורבלובסקי הסביר שהמשיחיות היא 'אוטופיה שעין עוד לא ראתה ושאיף הדמיון אינו יכול להעלותה אלא בסמלים מיתולוגיים'. צבי ורבלובסקי, 'משיח ומשיחיות', **האנציקלופדיה העברית**, כרך כד, עמ' 612.

55 ראו, למשל, יונתן גארב, 'משיחיות, אנטינומיזם וכוח בציונות הדתית: מקרה "המחתרת היהודית"' (להלן: גארב, משיחיות), בתוך: אשר כהן (עורך), **הציונות הדתית: עידן של תמורות**, ירושלים 2004, עמ' 327. גארב עצמו מערער גם על התפיסה המקובלת כאילו תנועת גוש אמונים היא 'תנועה מיסטיית/משיחית'. שם, עמ' 336, 343. 'גוש אמונים הנו תנועה ציונית-דתית במובן הקלסי, יותר מתנועה מיסטיית/משיחית'. שם, עמ' 344. ראו, רצבי, **הציונות**, עמ' 309.

56 עמד על העניין כבר רצבי, שם, עמ' 308-309.

בית מדרשו של הרב קוק, שהיה באופוזיציה לדרכו של המזרחי.⁵⁷ המשיחיות אצל הרב קוק היא רטורית ולא פרוגרמטית.

אנשי המזרחי והפועל המזרחי לא קיבלו את דעת הרב קוק לא בעניינים רעיוניים ולא בעניינים הלכתיים.⁵⁸ למרות הקשרים האישיים בין הרב קוק למנהיגים בציונות הדתית ולמרות התמיכה שהציונות הדתית נתנה לכאורה לרבנות הראשית, לאי ההסכמות בין הצדדים היו השפעות מרחיקות לכת בכל הנוגע למקומה של הרבנות בהתנהלות הדתית-ציונית.⁵⁹ יש הברלים בהתנסחות בנושא זה, והכול נתון למידה של ריסון בלשון. טענתי היא שעקרון הכנסת הגאולה לתהליך שראשיתו טבעי בא לנטרל את זמננו מאמונה משיחית אקוטית. בלשון אחרת ובהקשר אחר מנסח זאת שמואל אלמוג: 'ההבחנה הברורה שהבחנה הציונות הדתית בין האמונה המשיחית לבין מצוות יישוב ארץ ישראל לא הייתה נהירה כל צרכה ליריביה שבתוך המחנה החילוני'.⁶⁰

הדמות הציונית-דתית אשר לה ייחסו תפיסה משיחית מובהקת היא הרב צבי הירש קלישר. ג'ודי מאייר טוענת שכל רעיון יישוב הארץ של קלישר משועבד לרעיון חידוש הקורבנות, שהוא ביטוי משיחי מובהק.⁶¹ לרעיון חידוש הקורבנות הועלה באופן בולט בשנות השלושים במסגרת הפולמוסים עם תנועת הרפורמה שרצתה בביטול הקורבנות, רעיון שנדחה כבר בשנות השישים, כשנתקל בהתנגדות חריפה בציבור האורתודוקסי. ההוכחות הנמרצות ביותר לפרשנותי כי קלישר היה הוגה א-משיחי עולות מפירושו להגדה של פסח, שיצא לאור שנתיים לאחר ספרו הידוע דרישת ציון, כלומר בשנת 1864. לדידו של קלישר, אלה הבאים להתיישב בארץ ישראל הם הנקראים 'משיח'. הרעיון המשיחי המסורתי של התערבות אלוהית בהיסטוריה באמצעות פרסונה על-אנושית מנוטרל, אפוא, באמצעות אותם יהודים פשוטים המחסלים עסקיהם בגלות ועולים לארץ. תוכנה של הגאולה מועבר מהקמת המקדש, מהענשת האויבים ומהכרה בינלאומית באלוהי ישראל אל החירות הפוליטית. השגת אמנציפציה באירופה היא השלב הראשון בכך. הטמיעה בסביבה איננה פתרון לבעיית הקיום היהודי. האנטישמיות תלך ותגבר כלפי אותם יהודים המאבדים את זהותם. דווקא יהודי מצרים, ששמרו על זהותם היהודית, נגאלו מהגלות. חידוש היישוב בארץ הוא תחילת היוזמה האנושית להשגת

57 ראו, הלינגר, יחיד וחברה, עמ' 141-142. ראו גם יוסף אבינרי, 'הראי"ה וזיקתו המעשית לציונות הדתית' (להלן: אבינרי, הראי"ה), בתוך: שוורץ ושגיא (עורכים), מאה שנות, כרך א, עמ' 42-44, 51, 53, 56, 58, 61, 65. על משנתו של הרב דוד הכהן ('הנזיר') ראו, שוורץ, בין הגיון למשיחיות, עמ' 141 ואילך; הנ"ל, מראשית הצמיחה, עמ' 46-51; גארב, משיחיות, עמ' 327.

58 בעניין זכות הבחירה לנשים ראו, אבינרי, הראי"ה, עמ' 52-60. בעניין חליבה בשבת ראו, שם, עמ' 73.

59 שם, עמ' 74.

60 ראו, שמואל אלמוג, ציונות והיסטוריה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 45.

61 Jody Meyer, *Seeking Zion: Modernity and Messianic Activism in the Writings of Tsevi Hirsch Kalischer*, Portland, Or. 2003. הרעיונות האלה מרוכזים במאמרה 'The Messianic Idea and the Zionist Ideologies', *Studies in Contemporary Jewry*, No. 7 (1991), pp. 3-13

הגאולה, שהיא החירות הפוליטית. כל עניין הקורבנות מופיע כשלב מאוחר, ואיננו נתון ליוזמה אנושית.⁶²

יתר על כן, לפי חישובי קץ יהודיים המבוססים על מקורות מדרשיים, שנת ת"ר (1840) הייתה שנת גאולה, ובה אמורים היו לקרות אירועים קוסמיים בעולם בעקבות הופעה משיחית. תקווה זו עוררה קהילות רבות בעולם היהודי, כולל בארץ ישראל ובמערב אירופה, לנקוט צעדים שונים לקראת תאריך זה. הרבנים שאותם אנו מכנים 'מבשרי הציונות', קלישר ואלקלעי, התחילו את עבודתם הספרותית ערב שנת ת"ר, ללא ספק בהשפעתו של הלך הרוח הכללי. פנייתם לרעיון הריאלי של יישוב הארץ וגאולת היהודים משעבודם הפוליטי חלה בעקבות האכזבה מאי התממשות הרעיון המשיחי בשנת ת"ר.⁶³ אצל הרב יהודה אלקלעי, שגם הוא נכלל ב'מבשרי הציונות', התערבות יהודים בעלי השפעה כמו מונטיפיורי וכרמיה לטובת יהודי דמשק יצרה תקווה לחידוש היישוב בארץ ישראל. גם כאן נעשתה המרת הרעיון המשיחי המסורתי לרעיון מודרני, כאשר אותם מצנטים יהודים, כמו מונטיפיורי, כרמיה ואחרים, הופכים לכעין משיח. אמנם בניסוחו של אלקלעי הם במעמד של משיח בן יוסף, אשר לפי המדרש היהודי יקדים את בואו של משיח בן דוד, אך למרות זאת אין בתפיסה זו משום קירוב הקץ ולא משום ביטול הנס הכרוך בהתגלותו של משיח בן דוד. זמנו של משיח בן דוד מועבר אל מעבר לזמן. גם כאן נעשתה ניטרליזציה של הרעיון המשיחי המסורתי לטובת רעיון מודרני של יצירת מציאות באמצעות פעילות דיפלומטית.⁶⁴ זיהוי ההתרחשויות ההיסטוריות הריאליות עם תהליכי הגאולה והמשיח אצל אלקלעי הם מסימני העתקת הרעיונות העל-זמניים אל האירועים הריאליים. לטענת הרב אלקלעי, כל ארגון יהודי שהוקם כדי לעזור ליהודים, אפילו גוף כמו 'אליאנס' (כל ישראל חברים), ידיו אוחזות בעקבי משיח.⁶⁵ במאמר משנות החמישים המוקדמות קבע יעקב כ"ץ שהרב אלקלעי 'תחילתו במשיחיות עממית וסופו בלאומיות מודרנית'.⁶⁶ אלה הציונים הדתיים שרעיונותיהם הניחו בסיס לכל ההגות הציונית דתית לדורותיה.

יב. היהודי החדש והגאולה

הרב מוהליבר השאיר לנו כתבים מעטים. ברעיונות שהביע בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה משתמע שאחו ברעיונותיו של הרב קלישר, קרי, הגאולה בזמננו 'תהיה במדרגה נמוכה ובדרך טבעי', כלומר לא על ידי משיח כי אם בדרך של שתדלנות של

62 ראו, שלמון, 'ארץ ישראל במחשבה האורתודוקסית', בתוך: הנ"ל, אם תעיר, עמ' 63.

63 ראו, יעקב כ"ץ, 'משיחיות ולאומיות במשנתו של הרב יהודה אלקלעי', בתוך: הנ"ל, לאומיות יהודית: מסות ומחקרים, ירושלים 1979, עמ' 310-313.

64 שם, עמ' 314-318, 320.

65 שם, עמ' 328.

66 שם, עמ' 336.

'החכמים הרוזנים והשועים בעמנו, הראויים לעמוד בהיכל מלך, הגבירים הגדולים'.⁶⁷ במאמרו הפרוגרמטי העיקרי בנוגע לערכי תנועת חובבי ציון, לא הזכיר כלל את העניין המשיחי.⁶⁸ בן זמנו הסופר והעסקן יחיאל מיכאל פינס, לא התייחס כלל לרעיון המשיחי. ואילו הנצי"ב מוולוז'ין קבע במפורש: 'בזמן הזה, שאנו כבושין בגולה וגזרות מתחדשות, אסור לנו להזכיר רעיון של גאולה בעניין יישוב הארץ'.⁶⁹ דיון מייצג ברעיון המשיחי הופיע בספר **שיבת ציון** שהוציא לאור אברהם יצחק סלוצקי בתרנ"ב (1891-1892). בין הרבנים הבולטים שתמכו בתנועה היה הנצי"ב מוולוז'ין, שאף נבחר ל'גבאי יועץ' של תנועת החובכים בוועידת דרוזגניק (1887). אף שאנו יודעים שהיו לו הלכי רוח מיסטיים כלפי התנועה, הוא לא רמז כלל לעניין המשיחי, וכמוהו גם הרבנים יצחק אלחנן ספקטור מקובנה ודוד פרידמן מקרלין-פינסק.⁷⁰ בספר הנזכר, הכולל בתוכו את דעות כל רבני חיבת ציון, לא נשמע טיעון משיחי של ממש. אחד המתבטאים החריפים בו היה הרב יהונתן אליאשברג, רב עיירה בליטא, בנו של הרב מרדכי אליאשברג שעליו קונן אחד העם במאמרו 'אחר מיתתו של תלמיד חכם'. הוא צידד ברברי קלישר שיש לעשות מעשה: 'תתישב ארץ ישראל מאחינו', ובה יש לחכות למשיח. בניגוד למאמינים במשיח שהם בעלי ודאות בביאתו, הודה: 'עוד לא באנו לידי מדה שיגלה כבוד מלכותו של חי העולמים עלינו לעיני כל חי'.⁷¹ כל המקורות התלמודיים והמדרשיים המזהירים מפני דחיקת הקץ, כלומר מפני משיח, מוסבים בטקסטים אלה לנטרול רעיונות יישוב ארץ ישראל מפני גאולה משיחית.⁷² בלשון הזמן קראו לברור זה 'ארץ ישראל כשאלה עקונומית' או כשאלה לאומית, כתחליף לשאלה הרוחנית או המשיחית.⁷³

אחד החריפים שבין המתבטאים בספר **שיבת ציון** היה הרב זבולון באריט, רב עיירה ליטאית בשם פלונגיאן. בלשון בוטה דחה את החוששים מפני דחיקת הקץ:

ואלה האומרים כי זה הוא דחיקת הקץ אינם כדאים כלל להשיב על דבריהם וחלומותיהם, כי מי פתי יחשוב אשר זאת היא הגאולה העתידה. ואפילו החושבים זה לאתחלתא דגאולה אינם אומרים רק כי מצוה לגאול ארצנו ולקומם שוממותיה ויחשבו זאת לגאולת הארץ, אבל לא לגאולת ישראל אשר תהיה בעת ירחם ה' עמו ויחשוף זרוע קדשו לעיני כל העמים.⁷⁴

67 ראו, יוסף שלמון, 'הרב שמואל מוהליבר: רבם של חובבי ציון', ציון, כרך נו (תשנ"א), עמ' 50.
 68 ראו, בספר **שיבת ציון: קבץ מאמרי גאוני הדור בשבח ישוב ארץ ישראל**, הו"ל א"י סלוצקי, מהדורה מוערת על ידי יוסף שלמון, ירושלים תשנ"ח (להלן: שיבת ציון), עמ' 71-80.
 69 ראו, רצבי, **הציונות**, עמ' 308.
 70 **שיבת ציון**, עמ' 80-83.
 71 שם, עמ' 94.
 72 ראו, דברי הרב בנימין באלי, שם, עמ' 105-106.
 73 ראו, דברי הרב זבולון באריט מפלונגיאן, שם, עמ' 112.
 74 שם, עמ' 115.

כל הקונצפט של גאולה בשלבים – שלב טבעי ושלב נסי – טעמו בהרחקת המשיחיות מהמעשה הציוני. כל הטוען שאתחלתא דגאולה היא גאולה משיחית לכל דבר מתעלם ממשמעות החילוק בין השלב הטבעי לשלב הנסי של הגאולה. למותר להדגיש שאין הוגה דעות יהודי מסורתי שיכחיש את הגאולה או ידחיקה מכול וכול. וכבר אמר הרמב"ם שכל הכופר בביאת המשיח ככופר באלוהי עולם. כפי שניסח זאת הרב נחום גרינהויז, רבה של טראקי שבליטא: 'מתחילה יתיישבו בני ישראל בארץ הקדושה לעבוד את אדמתה והרי ישראל יתנו את פרים' – זה באשר לזמן הזה. ולעולם הבא: 'ואחר כך ישוב ה' לגאול אותנו וישלח לנו משיחו הולך תמים לעשות אותות ומופתים'.⁷⁵ אנחנו יכולים למצוא גם ניסוחים יותר מתלהבים מהקשר בין הפעילות הריאלית בהווה לעתיד המשיחי; טענה שהמתממה בהגשת יד למפעל ההתיישבות מעכב את בוא המשיח, שהרי לפי תפיסה זו הגאולה המשיחית לא תבוא קודם הגאולה בדרכי הטבע, שהיא נתונה לנו. ניסוח זה נמצא אצל הרב יוסף יפה, רב ליטאי ששירת בקהילות שונות ואת סוף ימיו בילה במנצ'סטר: 'בענין ישוב ארץ הקדש מאמינים אנחנו באמונה שלמה כי ה' יקבץ נדחינו באותות ומופתים [...] אבל בכל זאת לא תחל פעולת הנס טרם השלמנו רצוננו לזה, כלומר, טרם תרמנו את חלקנו בעניין יישוב הארץ, 'שהוא רק פעולת חובה המעכבת את התחלת הנס'.⁷⁶ התקווה לבוא הגאולה המשיחית מופיעה פה כגורם ממריץ ליישוב הארץ. כמשיח לפי תומו אמר הרב שמואל פיינברג מנסוויז' שברוסיה הלבנה: 'כי רק למען לא תכבה זיק תקותנו בעתותי רעה השאירו לנו נוחם על ידי אמונה הזאת שגאולתנו תהיה למעלה מן הטבע'.⁷⁷ ולמרות זאת סיכם: 'ובזכות מצות צדקה זו נזכה בקרוב לגאולה שלמה שלמעלה מן הטבע'.⁷⁸ אין טעם לקרוא טקסטים אלה ללא הבנת הסבטקסט: אין כאן ציפייה משיחית, שאם לא כן לא היה צורך בכל הדרושים על גאולה בדרך הטבע. מעניינים דברי הרב קלונימוס לוין מדינבורג שבלטביה, אשר טען כי בכל הנוגע לחשש להצטרף לציונות מפני מכשלת משיחיות שקר, אין לחשוש: 'כל אחד הקונה קרקע בארץ ישראל איננו רואה בזה שום דבר היוצא מן הטבע'.⁷⁹ את הנושא סיכם הסופר והעיתונאי אברהם יצחק סלוצקי, עורך הספר. לדידו, חובבי ציון שומרי המסורת מאמינים כי 'תנועת הישוב היא הכנה והתחלה מצדנו לגאולה העתידה'. עמדה זו תואמת את מאמרי חז"ל ואת ההוגים היהודים לדורותיהם, ואין בה כל חידוש.⁸⁰

דברים מפורשים בסוגיה זו ניסח הרב שמואל יעקב רבינוביץ מליטא, שהיה מנהיג התומכים האורתודוקסים בתנועה הציונית ההרצליאנית בקרב יהודי מזרח אירופה עד

75 שם, עמ' 125.

76 שם, עמ' 136.

77 שם, עמ' 149.

78 שם.

79 שם, עמ' 159.

80 שם, עמ' 247.

להופעתו של הרב ריינס. בהרצאה בפני האסיפה הכללית של ציוני רוסיה בוורשה, בקיץ תרנ"ט (1899), הצהיר כי 'הציונות אין לה חלילה שום יחס וקשר ודמיון אל תנועת משיחי השקר שהולוכו שולל רבים מעמנו [...] היא לא תשגה בהזיות ודמיונות, לא תדחק את הקץ ולא תאמר לעשות דברים היוצאים מגדר יכלתנו, גם איננה נוגעת במאומה באמונת המשיח האמתי המקוה באחרית הימים'.⁸¹

דברים כדורבנות בעניין זה העלה הרב יצחק יעקב ריינס, מנהיגה של הציונות הדתית בזמן הרצל, ובמידה רבה גם לאחר מכן. בספרו **אור חדש על ציון** (1902), הוא קבע נמרצות שהעניין הציוני 'הוא ענין חמרי שאין לו שום נגיעה אל עניני הדת'.⁸² וגם אם הייתה זו אמירה פולמוסית שאינה תואמת את אמירותיו במקומות אחרים,⁸³ עדיין האמין שאין לציונות דבר עם המשיחיות.⁸⁴ במקום אחר 'יישר קו' עם הטוענים לגאולה בשלבים, כאשר השלב הנוכחי הוא השלב הטבעי: 'מתנאי הגאולה הנסיית שתהיה מתחלה הסכמת הממשלות להושיב את ישראל בארצם'.⁸⁵ חובת המעשה חלה רק על השלב הטבעי, כאשר השלב המשיחי הנסי נדחק אל מחוץ להיסטוריה.

הצהרת בלפור וההחלטות על הקמת המנדט בהסכמים הבינלאומיים לאחר מלחמת העולם הראשונה עוררו ציפיות מעין-משיחיות בציונות הדתית.⁸⁶ אני מבקש לקבוע שלאיש הדתי יש בעיה לזהות את רצונו של האל. הזיהוי נעשה באמצעות ההשתקפות דרך המציאות. אם ההתרחשות מצליחה אזי יש בכך הוכחה לרצונו הטוב של האל; אם היא נכשלת אזי יש הוכחה לרצונו הרע או לעמדתו השוללת את העניין. לכן, בכל הנוגע לעמדות היהודים הדתיים כלפי התנועה הציונית, המוטטלת עוברת לפי המציאות.

-
- 81 ראו, שמואל יעקב רבינוביץ, **הדת והלאומיות**, ורשה 1900, עמ' 127-128.
- 82 ראו, יצחק יעקב ריינס, **אור חדש על ציון**, ניו יורק תש"ו, עמ' 26-27.
- 83 ראו בסמוך על מצוות יישוב הארץ, שם, עמ' 35-36. ועוד שם על הקשר שבין ישראל לארצו, עמ' 62. הוא טוען שכל התנועה הציונית 'רוחנית ומוסרית', וסותר עצמו מניה וביה. ראו, שם, עמ' 104. ראו גם יוסף שפירא, 'הרב יצחק יעקב ריינס', בתוך: שוורץ ושגיא (עורכים), **מאה שנות**, כרך א, עמ' 400. פרשנותו של הרב ריינס כבעל גישה פרגמטית המנטרלת את הציונות מהדת היהודית חוזרת ללא לאות בספרי המחקר, והיא פרשנות מוטעית הנסמכת על משפט תועה שנכנס בספרו **אור חדש על ציון** ושריינס עצמו סתר. ראו גם רצבי, **הציונות**, עמ' 309.
- 84 גם בעניין זה צריך לסייג ולומר שפה ושם נגרר הרב ריינס לדבר על 'הגאולה העתידה', וציטט בהקשר זה את הפסוק בישעיה: 'כי הנני בורא שמים חדשים וארץ חדשה'. ישעיה סה, 17. ואף שלא פירש כיצד מתקשר יישוב הארץ בזמן הזה לגאולה, עדיין יצר אווירה משיחית. ראו, שפירא, שם, עמ' 122. ראו גם רצבי, **הציונות**, עמ' 308.
- 85 ראו, יצחק יעקב ריינס, **שני המאורות**, חלק א, פיעטרקוב תרע"ג, עמ' 53. ראו גם שוורץ, **מראשית הצמיחה**, עמ' 32-33.
- 86 הכוונה לתעודות במהדורת תשמ"ה של הספר **שיבת ציון**. בין התעודות הנוספות יש שתיים שנכתבו בידי רבנים שלא נודעו קודם לכן כתומכים בתנועה הציונית: הרב רבי אברהם דובער שפירא מקובנה, מגדולי הדור, והרב מאיר שמחה הכהן מדווינסק, בעל **האור שמח**. הנימוקים הם שבעקבות החלטות ועידות השלום בפריס (1918) בסן רמו (1922) מתבטלות שלושת השבועות האוסרות על 'עלייה בחומה', שהוא מצב מעין-משיחי. ראו, **שיבת ציון**, עמ' 321-323.

אישור הוועד האודסאי (1890), התכנסות הקונגרס הראשון בבזל (1897), הצהרת בלפור והקמת המדינה הן נקודות ציון לתמיכה, ולעומתן הפיכת תנועת חובבי ציון ל'יום קטנות', כישלוננו של הרצל לקבל צ'רטר, 'הספר הלבן' הראשון (1922) והאחרון (1939), השואה – כל אלה שימשו נקודות ציון לחרונו של האל ולהסתייגותו מהרעיון ומהמעשה הציוני.⁸⁷ הצהרת בלפור והחלטות ועידת סן רמו הביאו גם הוגה כמו הרב חיים הירשנזון, בן הארץ שהיגר לארצות הברית ושימש שם מראשי המזרחי, שהיה בעל הגות ציונית דתית דואליסטית, המפרידה בין דת ללאומיות, לקבוע שאנו בתקופת 'אתחלתא דגאולה'. מושג זה מציין אמנם הלך רוח אופטימי, אולי אפילו של ציפיה, אבל אין לו ולא כלום עם הרעיון המשיחי, שכן הוא אינו קובע זמן וסוף לגלות ואינו כולל בתוכו את כל המרכיבים האופייניים לעידן המשיחי.⁸⁸ מושג דומה הוא 'עקבתא דמשיחא' (עקבות המשיח), המציין התרחשות מפעימה שאינה משיחיות ממש.⁸⁹

עם הקמת המדינה נוצר גירוי חדש לתקוות הגאולה. האם היו אלה תקוות משיחיות? מי שהיה אז הרב הספרדי הראשי של מדינת ישראל, הרב עוזיאל, אמר לכאורה דברים ברוח זו. משה הלינגר מאוניברסיטת בר אילן מגדיר את הרב עוזיאל כ'ציוני-דתי משיחי'.⁹⁰ הדברים מתבססים על מאמר שפרסם הרב בכתב העת סיני בשנת תש"ח, ערב הכרזת המדינה.⁹¹ למרות התפעמותו מהקמת המדינה הבהיר כי 'בשורת הגאולה הזאת היא קטועה ומצערה מאד בגבולותיה המצומצמים והיא עגומה מאד מאד כאשר ניטל ממנה הוד תפארתה ציון וירושלים'.⁹² הגאולה השלמה היא בגדר 'תקוה ותפילה [...] הפרחת הארץ ובנינה וקבוץ גלויות הם פעמי גאולה'.⁹³ לטענתו, התעללות הממשל הבריטי ביישוב ומלחמת השחרור הן בבחינת 'חבלי גאולה'. עוזיאל קרא אפילו לכוונן סנהדרין, בבחינת 'ואשיבה שופטין כראשונה' (ישעיה א, כו), והזכיר משהו מתפיסת הגאולה הרמב"מית.⁹⁴ עדיין, אין פה ראיית דורו כדורו של משיח.

87 ראו, משה חלמיש, 'שאלת ארץ ישראל בעולמו של הלל צייטלין' (להלן: חלמיש, שאלת ארץ ישראל), בתוך: שוורץ ושגיא (עורכים), מאה שנות, כךך א, עמ' 207.

88 ראו, זוהר, הלאומיות והציונות, עמ' 169. יוסקה אחיטוב מסביר איך אפשר לחיות עם המושג 'אתחלתא דגאולה' גם לשיטתו. ראו, יוסקה אחיטוב, 'לקראת ציונות דתית בלתי אשלייתית', בתוך: שוורץ ושגיא (עורכים), מאה שנות, בר אילן תשס"ג, כךך ג, עמ' 18.

89 ראו, חלמיש, שאלת ארץ ישראל, עמ' 208.

90 ראו, הלינגר, יחיד וחברה, עמ' 139.

91 בן ציון מאיר חי עוזיאל, 'התורה והמדינה', סיני, חוב' כב (תש"ח), עמ' קיז-קכה.

92 שם, עמ' קיז.

93 שם.

94 שם, עמ' קכד. ראו גם רצבי, הציונות, עמ' 322.

יג. סיכום

עד למלחמת ששת הימים נפעם הציוני הדתי מתהליך הגאולה שהוא נוטל בו חלק. עם זאת, היהודי החדש מבית מדרשו אינו מאמין במשיחיות שקר. הוא ריאליסט עד כמה שהציונות היא תנועה ריאליסטית. למרות גירסאותיו השונות של היהודי החדש בציונות הדתית יש קווים משותפים לכלל הוגי התנועה: אין ויתור על האוטופיה של חזרת כל עם ישראל לקיום מצוות, יש הפרדה ברורה בין ההווה לבין הזמן המשיחי ואין הפרדה בין הדת היהודית ללאום היהודי.

האוטופיה הפרוגרמטית של היהודי החדש בציונות הדתית התממשה בחלקה, והיא עודנה שואפת למושלם שמעבר לזמן. אפשר לומר שהיהודי החדש יליד הציונות הדתית הוא שיא שכלול האדם היהודי פרי הציביליזציה היהודית. הוא משלב בתוכו מערכות ערכים המצרפים בתוכם את המסורת ואת המודרנה. הוא תלמיד חכם, מלומד במדעים, מעורה בעולם ומצפה למשיח. הוא אחראי למדינתו, לעמו ולקהילתו. המתח התמידי בין הישן לחדש הוא חלק מהווייתו. יחידים מאנשי הציונות הדתית משתחררים ממתח זה בהצטרפות לעולם החילוני ואחרים מצטרפים לעולם החרדי. האמונה הציונית דתית היא מורכבת ומלאת פרדוקסים, לכן גם יישומה למעשה הוא מרובה מכשולים. אין פלא שבין מאמיניה יש רבים הנוטשים אותה לטובת מחנה: 'מימין' - החרדים, ומ'שמאל' - העולם החילוני. נטישה זו מעידה על מורכבות התופעה והקשיים שהיא מעמידה, ועדיין מציאות חיינו מצביעה על תרבות ציונית-דתית עשירה ומאתגרת.

